

مؤسسات وقفی در حیات بازار سنتی آمل

دکتر شهرام یوسفی^۱

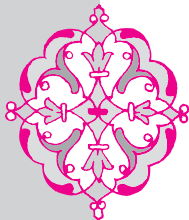
معصومه یدالله پور^۲

چکیده:

وقف از نظر اجتماعی و اقتصادی کارکرد بسیار مهم در زندگی روزانه و فعالیت شهری دارد و نقش بسیار مؤثری در شکل دهی ساخت فضایی شهرهای ایران داشته است. شهر آمل از شهرهای سنتی ایران است که قدمت و ویژگی های اجتماعی آن سبب شده تا بسیاری از نهادهای اقتصادی و مذهبی در بازار آن که مرکز شهر در گذشته به شمار می رفت به صورت موقوفه قرار گیرد و از لحاظ کالبدی و کارکردی نقش مهمی را ایفا نماید به گونه ای که یکی از بنیادی ترین عوامل در تداوم مؤسسات دینی و اقتصادی شهر آمل به خصوص بازار آن، وقف است. از این رو در ساختار فضایی شهرهای سنتی ایران، بازارها از مراکز مهم شهری هستند که تعدد روابط در آن به شکل بارزی مشاهده می شود. در این مقاله سعی بر آن است تا نقش وقف را در پایداری بازارهای سنتی ایران بررسی و کارکردهای آن را در تأمین کردن نیازهای مختلف شهر و مردم آن بیان کرد. روش کار بدین گونه است که پس از بازنویسی بیست و چهار سند وقفی، آن ها را جداگانه بررسی و به همراه مطالعات کتابخانه ای و تکنیک مصاحبه با اجاره داران اماکن وقفی در بازار آمل و نهادهای ذی ربط، کارکردهای این گونه مؤسسات در شهر و بازار آمل مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

کلید واژه ها:

آمل، وقف، مؤسسات وقفی، کارکرد، بازار، بازار آمل.

مقدمه

وقف از عوامل مهم شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی است که برای حمایت از مردم وضع شده و در ساختار کالبدی شهرهای اسلامی و عمران شهری تأثیرگذار بوده است. اهمیت اقتصادی-اجتماعی وقف در توسعه فضای شهری و تأثیر آن بر نهادهای مذهبی، خدمات عمومی و رفاهی، تأمین هزینه‌های مراسم مذهبی و... نهفته است. بدیهی است این تأثیر به بهترین وجه در ارتباط با یک نهاد اقتصادی مثل بازار می‌تواند صورت گیرد. درحالی که بخش عمده درآمد موقوفات بازار به تأمین هزینه‌های خدمات داخل بازار اختصاص دارد.^۳ از این رو بیشتر محققان برآنند، وقف - یکی از نیروهای فضاآفرین و چهره‌پرداز ساختار اصلی شهر ایران - نقش مهمی در ایجاد و تشکیل این ویژگی داشته است.^۴ با این‌که تغییرات کالبدی موجود در شهرهای شرق اسلامی بیش از پیش تحت تأثیر فرهنگ و تمدن غرب قرار گرفته، بازار تنها بخشی از این

شهرهاست که اصالت اسلامی - شرقی خود را از دست نداده است.^۵ شهر آمل نیز از جمله شهرهایی است که نقش وقف از لحاظ کارکردهای گوناگون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و یا از لحاظ جریان شکل‌دهندگی شهری بازتاب محسوسی در آن دارد. بازار آمل هسته اولیه این شهر بوده و اولین و مهم‌ترین محلات را در خود جای داده است. از این رو منطقه بازار به‌عنوان مجموعه‌ای کالبدی، فضایی و اجتماعی با مقوله وقف پیوندی دیرپا یافته است که مطالعات شهری یا جامعه‌شناختی در مورد این منطقه را به سوی موضع نقش وقف در آن سوق می‌دهد. بررسی نقش وقف در شکل‌دهی فضای کالبدی بازار و ماهیت و عملکرد نهادها و مراکز فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی بازار از اهداف این پژوهش است.

پرسش پژوهش

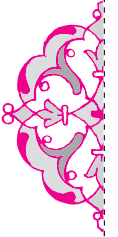
۱. نقش وقف در شکل‌دهی و پایداری کالبدی و کارکردی بازار آمل چه بوده است؟

نقش وقف و مؤسسات وقفی در فرآیند شکل‌گیری فضای شهری آمل

شهر مجموعه تجسم و تبلور فضایی برای ایفای نقش‌های اساسی انسان در محیط جغرافیایی است که به تناسب امکانات، استعداد، بضاعت فرهنگی و ذوق و سلیقه‌های فردی نمود می‌یابد و شکل گرفته و توسعه می‌پذیرد.^۶ از این رو نگرش و دیدگاه‌های هر جامعه شکل‌های کالبدی مختلف در شهرها را به وجود می‌آورد که در عرصه‌های مختلف از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند و موجودیت یکدیگر را مشروط و محدود می‌سازند^۷ و در شکل‌گیری فضا و ساختارهای شهری عواملی چون جهان‌بینی، اقتصادی و عامل اقلیمی - محیطی دخالت دارند. بدون تردید تأثیر ارزش‌های دینی و مذهبی بر ساخت و تولید فضاهای شهری به ویژه در دوران اسلامی بسیار تعیین‌کننده و مهم است.^۸

ساختار اصلی شهر آمل در گذشته بر محور بازار آن قرار داشت و رشد و توسعه خطی بازار سبب شد تا محلات

مسکونی بی‌شماری را حول و حوش خود نظام دهد. میدان شهر و مسجد جامع، دو عنصر مهم شهری در محور بازار و مرکز آن استقرار یافته است. بنای اغلب مساجد مهم کشور به ویژه مسجد جامع به سبب داشتن موقوفات بوده که در تعمیر و پایداری آن نقش بسیار مهمی داشته است. در آمل نیز مساجد مهمی چون مسجد جامع، آقا عباس، مسجد هاشمی و مسجد امام حسن عسکری علیه السلام - که در محله‌های بازار قرار دارند - به دلیل داشتن موقوفات یا موقوفه واقع شدن هر دو پایدار مانده است و همچنان موقعیت خود را حفظ کرده است. تأمل در اسناد به دست آمده نشان می‌دهد، در بسیاری از موارد مصرف موقوفات آمل اشاره به تعمیرات مساجد، تکیه، حمام، حجره‌ها، ایجاد حسینیه یا مسجد شده است و همواره در ساخت فیزیکی و سیمای کالبد این شهر تأثیرگذار بوده است. شاید بتوان گفت یکی از عواملی که سبب شده تا بازار آمل یا به عبارتی بافت قدیم آمل از مداخلات کالبدی

میدان و خان، مراکز فعال شهری را در مفصل‌های مهم بازارها تشکیل دادند. موقوفاتی که برای این مجموعه‌ها در نظر گرفته می‌شد هم‌زمان با فعالیت اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، خود مجموعه عامل مهم در تضمین پویایی و شکوفایی شهرها بودند. نوع رقبات هر دوره متناسب با شرایط اقتصادی حاکم بر آن دوره بوده است زیرا اغلب اعیان و مالکان، اموال خود را وقف می‌کردند. در دوره پهلوی اغلب رقبات در سراسر شهر پراکنده شدند در حالی که در دوره قاجار بیشتر در محدوده بازار و اطراف آن متمرکز بودند.^{۱۰}

بازار آمل

شهر آمل از گذشته‌ای دور به ویژه از دوره ساسانیان مرکز طبرستان بود و از ساخت و سازمان فضایی شهری خاص آن دوره پیروی می‌کرد.^{۱۱} از این روی سابقه ظهور بازار در شهر آمل به دوره ساسانیان برمی‌گردد و از شهر مزبور به‌عنوان یک شهر بازرگانی یاد شده است. تولید محصولات کمیاب و گران

رضاخانی مصون مانده باشد، نهاد وقف است. این شهر به دلیل دارا بودن موقوفات بی‌شمار که سبب مظاهر خاص جغرافیایی شده است، موقعیت مکانی و شرایط اقلیمی، طایفه‌بندی بودن محلات، از دیگر شهرهای استان مازندران متمایز می‌باشد. از این رو وقف، تمامی آنچه را که یک جامعه شهری در بعد تأمین اجتماعی نیاز دارد، شامل می‌شود؛ یعنی دسته اول با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر ارتباط دارد (مانند: مساجد، مدارس، مساکن انسانی، قسمتی از بازارهای شهر، حمام و...) و دسته دوم کمک به انسان‌های محروم جامعه است (مانند: ایتام، معلولان، پیران، مصارف خیریه، هزینه دانشمندان، دانشجویان، طلاب و...).^۹

وقف و بازارهای ایران

وقف در تاریخ ایران روند ویژه‌ای را طی کرده است اما ساخت مجموعه‌های شهری منطبق با سنت وقف در دوره صفویه رایج می‌شود. این مجموعه‌ها به دور هسته مسجد یا مدرسه، حمام، سرا،

مخصوص به خود بودند که به صورت بازار نمودمالان، کفش دوزان، مسگران، سراجان و برنج فروشان شکل گرفته است. از این روی عمده ترین مراکز تجاری شهر آمل در قالب راسته اصلی بازار و راسته های فرعی آن وجود دارد. راسته اصلی بعد از پل دوازده چشمه آغاز و به صورت قطری و طولی در بافت (قدیم) حرکت کرده تا مرکز اصلی کاشی محله ادامه می یابد. این بازار به علت ویژگی طولی و خطی بودن آن و تلفیق بعضی از مراکز محله با آن، قسمت قابل توجهی از بافت مسکونی را در حوزه نفوذ عملکردی خود پوشش می دهد. بازار آمل به همراه عناصر کالبدی باارزش در درون خود، از ارکان اولیه تشکیل دهنده شهر می باشد.^{۱۳}

نقش وقف در فرایند شکل دهی به فضاهای کالبدی بازار آمل

بیشترین موقوفات تجاری و مذهبی شهر آمل مربوط به بازار آن (دکان، مساجد، تکایا، کاروانسرا، منازل

چون انواع پارچه های ظریف کتانی، پنبه، صوف و پارچه های زرین و پشمین اطلس، برد، انماط ستبر جهرمی، قالی ها و محفوری و آبگینه های بغدادی و حصیرهای مختلف، بازرگانان شام، عراق و خراسان را برای تجارت به منطقه آمل می کشاند. صادرات این شهر به خارج تا دوردست ها صورت می گرفت.^{۱۲} چون بازار نهادی برخاسته از نیاز و منطبق بر محیط و هویت فرهنگی جامعه است، بازار آمل از نظر نحوه شکل گیری بازارهای شهری در زمره بازارهای طراحی شده (منظم) قرار دارد به گونه ای که هم از الگوی بازارهای تک محوری، هم از الگوی بازارچه پیروی می کند و از نظر اقلیمی در زمره بازارهای مناطق مرطوب و پرباران کرانه دریای مازندران به شمار می آید و جزء معدود بازارهای دائمی و سرپوشیده شمال کشور است که با کارکردهای بازارهای ایرانی ظاهر شده است.

در بازار آمل نیز مانند دیگر بازارهای سنتی، بازاریان دارای راسته های

مسکونی) است. این موقوفات ارتباط مستقیمی با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر آمل دارد و یکی از عوامل مهم در برپایی شهر آمل بعد از آتش‌سوزی بزرگ ۱۳۳۵ قمری، نهاد وقف است که در تداوم نهادها، تأسیسات دینی و اقتصادی آمل به ویژه بازار آن نقش بسزایی داشته است و می‌توان این احتمال را داد اگر بسیاری از دکان‌ها و مساجد بازار وقفی نبودند، بعد از این آتش‌سوزی بزرگ یا هر حادثه دیگری این بازار در موقعیت قبلی خود شکل نمی‌گرفت. بنابراین اوقاف در هر عصری به تناسب مقتضیات زمان و مکان نقش مهمی در مسائل عمرانی ایفا می‌کند.

مؤسسات وقفی در بازار آمل

قدمت و ویژگی‌های اجتماعی و مذهبی شهر آمل سبب شده تا بسیاری از مؤسسات وقفی در بازار آمل شکل گیرد که نقش و عملکرد مؤسسات مزبور در اقتصاد و فضای کالبدی بازار آمل از جمله عوامل تسهیل‌کننده و

رونق‌دهنده به کسب و کار بازاریان و تقویت مناسبات مذهبی در آن است. از ویژگی‌های شهرستان آمل، داشتن روستا و ییلاقات بسیار است که در بخش مرکزی، هراز، نور و لاریجان قرار دارد. مراتع و املاک زیادی از این ییلاقات و روستاها به عنوان موقوفه مساجد و تکیه‌های مهم محلات بازار نقش مهمی در استمرار بقای این مراکز مذهبی در شکل‌دهندگی شهر آمل داشته و دارد. تأسیسات شهری که به صورت موقوفه قرار دارد عبارتند از: الف: اقتصادی (دکان و املاک)^{۱۴}، ب: دینی (مساجد و تکایا) و ج: خدماتی و اجتماعی (حمام، کاروانسرا و خانه)^{۱۵}.

کارکرد موقوفه‌ها در بازار آمل

کارکرد فرهنگی:

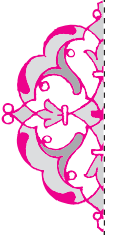
وقف به عنوان یک ارزش در میان جامعه اسلامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. در این جامعه افراد بسیاری برای کسب ثواب اخروی یا اعتبار دنیوی حاضر می‌شوند قسمتی از اموال خود را برای احداث مدارس و

تربیت عالمان و دانشمندان اختصاص دهند. بر این اساس بسیاری از مدارس علمیه از آغاز پیدایش اسلام در کشورهای اسلامی به ویژه ایران بر پایه وقف ساخته شده است و افرادی نیز اموالی را برای مدارس موجود وقف می‌کردند.^{۱۶} در این میان می‌توان به دو عامل زیربنایی وقف - نیت و مصرف وقف که نقش اساسی در توسعه فرهنگی دارند - اشاره نمود.^{۱۷} مصرف وقف را واقف تعیین می‌کند و تنوع مصارف وقف نشانگر نیازهای هر جامعه و جو فرهنگی حاکم بر افکار عمومی هر دوره است. به‌طور کلی مصارف و کارکرد فرهنگی وقف در سه محور جمع‌بندی می‌شود: ۱. پشتوانه مردمی مراکز علمی، ۲. در خدمت اخلاق و تربیت و ۳. ضامن بقای پایگاه‌های عبادتی و تنظیم شعائر دینی.^{۱۸} از این رو حمایت مادی و معنوی از دانشمندان و پژوهشگران، به وجود آمدن مراکز بزرگ علمی و تحقیقاتی از دارالعلم‌ها، مدارس، بیت‌الحکمه‌ها، بیمارستان‌ها، رصدخانه‌ها در پوشش

نهادهای بزرگ وقفی اسباب این مهم را فراهم می‌کرد.^{۱۹}

یکی از کارکردهای وقف در بازار آمل، کارکرد فرهنگی است. این رویکرد را می‌توان در مساجد آن جستجو نمود. مساجدی چون مسجد جامع، آقا عباس و مسجد هاشمی. این مساجد که کارکرد مسجد و مدرسه دارند نه تنها به عنوان یک مرکز فرهنگی مورد توجه قرار گرفته بلکه مکانی برای حل مشکلات مردم و بازاریان بوده است. در این مسجد - مدرسه‌ها همواره علوم دینی تدریس می‌شده و هزینه‌های طلبه‌ها از موقوفات این مساجد بوده است. در این راستا جعفری می‌گوید:

«مسجد جامع آمل موقوفات بسیاری دارد. در طبقه بالا تدریس علوم دینی می‌شود و طبقه‌های پایین را شبستان تشکیل می‌دهد. به‌طور معمول مسائل شرعی و مالی در مسجد جامع، مسائل فرهنگی در مسجد هاشمی و مسائل اداری و پژوهشی در مسجد آقا عباس رسیدگی می‌شود. در این سه مسجد به صورت مسجد - مدرسه، تدریس علوم

دینی می شود و موقوفات دارد».^{۲۰}

با این که منزلت اجتماعی و اقتصادی بازار و بازاریان ناشی از زیربنای اقتصادی، بازرگانی و تولیدی است. امتیازات ارتباطی و پیوند آن با مراکز اجتماعی و مذهبی به خصوص با جامع شهر موجب گردیده است تا مدارس دینی حتی الامکان در بدنه بازار جایی به خود اختصاص دهند و اغلب در مجاورت جامع و مرکز شهر قرار گیرند.^{۲۱}

از جمله مساجد بازار که در آن مکتب خانه دایر بود، می توان به مسجد امام حسن عسکری علیه السلام^{۲۲} و مسجد حاج علی کوچک اشاره نمود. تأمل در اسناد به دست آمده نشان می دهد، این مساجد به عنوان رقبه تا چه اندازه موقوفه برای اداره و تأمین هزینه های خود در راستای کارهای فرهنگی داشته است. «با توجه به سند حکم نظارتی اعطای کتب موقوفه مرحوم بیگلر بیگی نوایی رحمته الله علیه در آمل وقف کتاب نیز داریم. آقای بیگلر بیگی زمین های خود را وقف کرد تا هر ساله مقداری کتاب به

طلبه های بومی این منطقه برسد.^{۲۳}

کارکرد مذهبی:

بسیاری از درآمد موقوفات ایران طبق نیات واقفان به منظور پاسداشت شعائر دینی و نشر معارف اسلامی صرف می شود. استفاده از عواید موقوفات به منظور ساخت مساجد و تجهیزات آن ها، ساخت تکایا و حسینیه ها، اداره مجالس عزاداری ائمه علیهم السلام، برگزاری کنگره جهانی حج، مسابقات قرائت قرآن کریم در سطح داخلی و بین المللی، چاپ و نشر قرآن کریم و کتب دینی از کارکردهای فرهنگی مذهبی وقف است. به نظر می رسد بیش از نیمی از موقوفات کشور در جهت عمل به آیه کریمه «و من یعظم شعائر الله...» وقف مصارف مختلف فرهنگی شده است که هدف از آن ها تعظیم شعائر الهی، احیای احکام و معارف دینی و توسعه باورها و سنت های حسنه مذهبی است.^{۲۴} نهاد وقف رابطه مستقیمی با اعتقادات مذهبی مردم دارد و موقوفات هم با توجه به احتیاجات هر دوره بوده است. در نتیجه، این عامل نقش مهمی

در پایداری و گسترش این نهاد داشته و دارد.

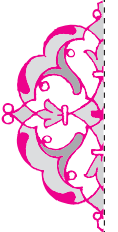
افزایش تعداد موقوفات در یک جامعه بدون تردید حکایت از سطح بالای فرهنگ و تمدن در یک اجتماع دارد و کمبود چنین مواردی با فراهم بودن شرایط نسبی می‌تواند از نشانه‌های بی‌توجهی مردم در جامعه و خودخواهی عمومی تلقی گردد.^{۲۵} با توجه به این‌که بیشترین تعداد موقوفات مربوط به محله یا محلات بازار است می‌توان گفت تا چه اندازه روحانیون با بازار و بازاریان رابطه نزدیکی داشته‌اند به گونه‌ای که واقف برخی از دکان‌های وقفی بازار آمل، روحانیون یا متولیان آن روحانیون بودند یا در واقع این املاک موقوفه تحت نظر روحانیون مساجد بازار اداره می‌شد. با بررسی اسناد به دست آمده می‌توان گفت علت مذهبی یکی از مهم‌ترین انگیزه‌های واقفان شهر آمل است زیرا بسیاری از عایدات مصرف این موقوفه‌ها برای عناصر مذهبی چون مساجد، تکایا و موارد

مصرف آن‌ها به کار می‌رود».^{۲۶}

کارکرد اجتماعی:

روحیه تعاون اجتماعی و پیشی جستن در خیرات در نهاد وقف عینیت می‌یابد^{۲۷} و دو بعد خوددوستی و نوع دوستی به منصفه ظهور می‌رسد. در بعد دوم بهترین روابط انسانی حاکم می‌گردد و دیوارهای تنگ فردپرستی و بی‌تفاوتی نسبت به زندگی دیگران فرو می‌ریزد. این بعد به قدری اهمیت دارد که به صرف مسلمانان محدود نمی‌شود. بعد اجتماعی وقف که در آن غیرخواهی نهفته است دامنه گسترده‌ای دارد و تنها به مسجد و حسینیه منحصر نمی‌شود، هر چند اهمیت این مکان‌های مقدس بر کسی پوشیده نیست.^{۲۸}

وقفنامه‌ها بر حسب احتیاجات اجتماعی هر عصر و زمان تنظیم شده است و ما در بین آن‌ها همه گونه خدمات اجتماعی را می‌توانیم پیدا کنیم.^{۲۹} وقف وسیله توزیع مجدد و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر است بدون آن‌که هزینه‌ای بر دولت تحمیل

کند. از طریق وقف می توان انتخاب کالاهای عمومی مورد علاقه جامعه را تشخیص داد. در هر دوره ای از ادوار تاریخی با توجه به موقوفات می توان پی برد که این تمایل به سمت اموری مانند آموزشی، بهداشتی، تأسیسات زیربنایی و یا خدمات مذهبی مانند روضه خوانی و برگزاری مراسمی از این قبیل بوده است. سنت وقف همبستگی اجتماعی بین گروه های مختلف جامعه از جمله اغنیا و فقرا را بیشتر می کند و از تضادهای طبقاتی به میزان قابل توجهی می کاهد و نهادی است که مشارکت مردم را در امور اجتماعی افزایش می دهد و واقف با اقدام آزادانه و داوطلبانه خود با تخصیص بخشی از دارایی اش، مراکز عام المنفعه چون مدرسه، بیمارستان، کتابخانه و از این قبیل را به وجود می آورد.^{۳۰} اوقاف از طریق فراهم ساختن امکانات مالی برای عالمان و محققان موجبات توسعه علمی و نهایتاً توسعه اقتصادی و اجتماعی را فراهم می سازد. کارکرد اجتماعی یکی دیگر از

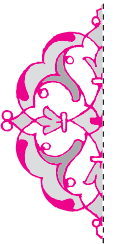
کارکردهای وقف در بازار آمل است. با توجه به احتیاجات آن دوره، موقوفات آمل از رویکرد اجتماعی به دو دسته طبقه بندی می شود: ۱. موقوفاتی که در تأسیسات زیربنایی تأثیرگذارند. مانند: حمام، کاروانسرا، مسجد، تکیه و دکان. ۲. موقوفاتی چون خانه، حیاط مسکونی که برای خدمات مذهبی چون جشن های مذهبی، روضه خوانی و عزاداری امام حسین علیه السلام و اطعام در ماه محرم و صفر، عزاداری در ماه رمضان به همراه ختم کلام الله مجید، مصارف مساجد و طلبه ها به کار می رود. یکی از این سنت های بسیار پسندیده و تأثیرگذار ایرانی، مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام است که از طریق موقوفات بسیار، در شهرهای سنتی تأمین می شود. اسناد به دست آمده نشان می دهد که چه میزان دکان، خانه و حیاط مسکونی در آمل به این کار اختصاص داده شده است. بسیاری از این موقوفات چنان که از اسناد برمی آید رقبه خاصی ندارد و در محلات گوناگون به صورت پراکنده

وجود دارد. تجلی انگیزه‌های روحیه انفاق، ایثار، فداکاری، نوع دوستی، خیرخواهی و... در قالب وقف، از عوامل بسیار مهم در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی است. بر اساس شواهد به دست آمده، این شهر به دنبال حوادث طبیعی و غیر طبیعی دچار بحران‌های مختلفی شد که به فقر و نادارای و نابسامانی شهر و مردم این شهر انجامید از این روی علت اجتماعی یکی دیگر از انگیزه‌های مهم واقفان این شهر است و نقش وقف در حیات جوامع انسانی آنچنان وسیع و گسترده است که تمام ابعاد و جنبه‌های مختلف آن را شامل می‌شود و کمتر اموری از جامعه را می‌توان یافت که از پوشش نظام وقف خارج باشد.^{۳۱}

کارکرد اقتصادی:

از وقف برای ترسیم خط‌مشی صحیح حرکت اقتصادی و توزیع عادلانه ثروت در جوامع انسانی به منظور برآوردن نیازهای مستمندان استفاده می‌شود. این حرکت که از

آن به حبس اموال و املاک تعبیر شده است، در اسلام به عنوان یک سنت حسنه تأیید شده و از آن برای استحکام و پشتوانه اقتصاد اسلامی در جهت تأمین منافع عمومی، حمایت از مبلغان اسلام و ائمه مساجد و جماعات، گسترش سطح فرهنگ و آموزش علوم و معارف اسلامی و پیشبرد امور عام المنفعه استفاده شده است.^{۳۲} مال و بنون که در آیه ۴۶ سوره کهف زینت زندگی دنیوی خوانده شده، همان نیروی اقتصادی و نیروی انسانی است که با قرار گرفتن در مسیر الهی مانند وقف رنگ جاودانگی می‌گیرد.^{۳۳} فقرزدایی یکی از اهداف مهم وقف است.^{۳۴} در قرآن کریم با این که به وقف اشاره‌ای نشده، بر مفهوم تعدیل ثروت بسیار تأکید شده است. افزون بر این دلیل قطعی سنت گواهی می‌دهد که بسیاری از شخصیت‌های بزرگ اسلام دارایی‌های خود را به منظور اهداف خیرخواهانه واگذار کرده بودند.^{۳۵} از این روی میزان موقوفات حکایت از اعتقادات

مذهبی و شرایط اقتصادی مردم دارد که در این میان میزان امنیت نیز در مسئله اوقاف بی تأثیر نیست زیرا اگر صاحب ملکی از سیاست دولت پروا داشت برای حفظ ملک خود آن را وقف می‌کرد و در تصرف خود ننگه می‌داشت.^{۳۶} بنابراین نتیجه وقف را می‌توان در سه فرایند ذکر کرد: تعدیل ثروت، توازن اجتماعی و همکاری جامعه که همه این‌ها در اصل، زیربنای عدالت اجتماعی و اقتصادی جامعه هستند.^{۳۷}

از دید اقتصادی، موقوفات شهر و بازار آمل موقوفاتی هستند که با کاربری‌های مختلف چون تجاری، مسکونی، مزروعی، خدماتی به صورت اجاره در اختیار افراد قرار می‌گیرد تا در ازای پرداخت مال الاجاره از آن بهره‌برداری نمایند. این گونه از موقوفات به عنوان پشتوانه اقتصادی، بسیاری از نیازهای اجتماعی شهر را تأمین می‌کند. نظام وقف در حل یکی از مشکلات مهم اقتصادی یعنی اشتغال نیز نقش دارد.^{۳۸} و تأمین

مساکن ارزان قیمت برای مردم نادار و واگذاری زمین‌های وقفی با اجاره طویل‌مدت به مردم و اجاره دادن مغازه‌ها و کارگاه‌ها با اجاره ارزان، امکان رقابت با بخش‌ها و مراکز بازرگانی و پیشه‌وری بیرون از بازار را فراهم می‌سازد.^{۳۹} سلیمانی از آهنگران قدیمی بازار آمل می‌گوید:

«اجاره سالیانه‌ای که در ابتدا به اداره اوقاف می‌پرداختیم، ۲۰۰ تومان و ارزان بود. بعد ۳۰۰ تومان شد، بعد آن ۱۰۰۰ تومان و کم‌کم ۳۰۰۰ تومان و اکنون به ۷۲۰۰ تومان رسید».^{۴۰}

بیشترین موقوفه اقتصادی بازار آمل توسط طایفه مشایی - که قبل از ظهور سلسله قاجاریه از ثروتمندترین طایفه آمل بودند - وقف شده است. علت گستردگی موقوفات در محله مشایی و گلباغ محله را می‌توان در چند مورد احتمال داد: ۱. اعتقاد مذهبی این طایفه، ۲. دارا بودن شرایط اقتصادی خوب، ۳. حوادث‌های متعدد و ۴. امنیت و ترس از دست دادن املاک. شهر آمل در طی دوره‌های تاریخی همواره در

کارکرد آفرینش فضاهای کالبدی:

نظام وقف موجد ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده است. چنان‌که در تاریخ شهرسازی ایرانی-اسلامی به مجموعه‌های کالبدی پیوسته و هم‌بسته‌ای در مقیاس‌های مختلف شهری از مقیاس یک مرکز محله یا محله تا مقیاس‌های مرکز شهر و یا شهر برمی‌خوریم که سنت وقف در شکل‌گیری آن‌ها نقش اساسی داشته است.^{۴۲} چنانچه در بازار آمل از نظر کالبدی نقش وقف را می‌توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی نظیر مساجد، مسجد-مدرسه‌ها، تکایا، حمام و منازل مسکونی تا شکل‌گیری فضاهای شهری چون بازار مشاهده نمود.

وقف در بازار، اماکن مذهبی و فعالیت‌های دینی را حمایت می‌کند و از طرفی عملکردها و ساختارهای موجود در دیگر نواحی شهری، تحت تأثیر وقف بوده است و بخشی عمده

معرض حوادث‌های متعدد از جمله جنگ‌های پیاپی، حوادث‌های طبیعی و بیماری‌های انسانی همیشه در حال رشد و رکود بوده است و مردم آن همواره با سختی‌ها و مصیبت‌هایی که منجر به فقر و ناداری مردم و شهر می‌شده است مواجه بودند. بنابراین می‌توانیم نهاد وقف را در این شهر به دنبال تجربه‌هایی بدانیم که این مردم در طی روزگاران پیش به دست آورده‌اند. به طور کلی ماهیت اوقاف جنبه اقتصادی دارد و در حل مشکلات اقتصادی جامعه می‌تواند بسیار مؤثر باشد. استفاده از درآمد اوقاف جهت ایجاد راه‌ها، ابنیه‌های عمومی، احداث پل، ساخت کارخانجات تولیدی برای جذب جوانان بیکار، اطعام مساکین، تهیه مسکن ارزان قیمت برای جوانان، سرمایه‌گذاری در طرح‌های عمرانی، صنعتی و کشاورزی، کاهش قیمت‌ها و افزایش تولید و... بسیار مهم می‌باشد^{۴۱} و تأثیر بسیار زیادی بر رشد و پیشرفت جامعه می‌گذارد.

و اساسی در اقتصاد سنتی شهرها و نهادهای اجتماعی وابسته بدان را تشکیل می‌دهد که تأثیر مهمی در شهرهای سنتی خاورمیانه داشته و این خود عاملی برای حمایت از اماکن مذهبی و عملکردهای آن‌ها و دیگر امکانات بوده است.^{۴۳} پراکندگی جغرافیایی بناهای وقفی از یک نظام عقلایی و اقتصادی کاملاً تکامل یافته پیروی می‌کند به گونه‌ای که یک موقوفه با چند رقبه مانند مسجد، مدرسه، کاروانسرا، بازار و حمام و غیره در جوار هم قرار گرفته‌اند. مکان‌یابی آن‌ها چنان نظم کالبدی و فضای ارزنده‌ای را به فضاهای جغرافیایی می‌بخشد که توجه معماران و شهرسازان قرن بیستم را به خود جلب نموده است. این مجتمعات بدیع که گاهی به صورت میراث فرهنگی به ثبت رسیده است معرف رونق اقتصادی و دوره تاریخی است.^{۴۴}

از آثار مهم وقف حفظ بنا و تعمیر مستمر آن است که محققان را با مصالح ساختمانی و سبک‌های معماری هر

عصر آشنا می‌سازد و کارایی و عملکرد بناهای موقوفه چون مساجد، مدارس، دارالشفاه را برای ما روشن می‌گرداند و مطالعه هر یک از آن‌ها ما را به مجهولات مسائل شهری و تاریخی ادوار گذشته اسلامی واقف می‌سازد و حتی ابتکار منطقی و عقلایی بنیان و سازندگان آن‌ها را به جامعه امروز معرفی می‌کند.^{۴۵} بسیاری از مغازه‌های بازار بر اثر آتش‌سوزی‌های مهیب تخریب و توسط بازاریانی که به عنوان مستأجر موقوفه‌های درون بازار شناخته می‌شدند، ساخته شدند مانند بازار آمل.^{۴۶}

نقش وقف در ایستایی بافت شهری و محافظت از اصلاح و بازسازی بافت فرسوده

شناخت مکانیسم شهرها برای مطالعه شهری امری ضروری است زیرا شناسایی و ارزیابی چگونگی شکل‌گیری و توسعه پدیده‌های شهر از زمان‌های گذشته تا امروز دارای این نقش حساس است که حین به وجود

تا بافت قدیمی این شهر یا به عبارتی بازار آن- که مهم‌ترین رقبه‌ها را در خود جای داده است- از مداخلات کالبدی دوره رضاخانسی و بسیاری از عوامل تخریب‌کننده شهر اعم از طبیعی، جغرافیایی، معماری و... مصون بماند یا دوباره شکل گیرد.

وضعیت کنونی موقوفه‌ها

امروزه وضعیت وقف در بازار آمل به مانند گذشته نیست اما سنت نیکوی وقف (وقف املاک) همچنان در این شهر ادامه دارد و احترام به اموال وقفی به ویژه در نزد بازاریان مقدس است. در حال حاضر بافت قدیم شهر آمل به نسبت دیگر جاهای شهر از موقوفات بسیاری برخوردار است. در این میان با توجه به اسناد به دست آمده، مشایب محله، گلباغ محله و کاردرگرمحله- از محلات بازار- بیشترین موقوفات تجاری و مذهبی شهر آمل را دارا هستند و گرجی محله - از محلات محدوده بازار- کمترین موقوفات را در شهر آمل دارد. بنابراین

آوردن وضعی نو برای شهر، تداوم پدیده‌های محلی را تا آنجا که لازم است تضمین نماید. طرح باززنده‌سازی شهر در واقع ایفا‌کننده این وظیفه است که به اتکای شناخت روند زندگی شهر، راه توسعه پدیده‌های موجود را برای پی‌گیری یا تداوم، سهل‌تر و سریع‌تر شدن زندگی مردمان شهر پیش‌بینی کند.^{۴۷} عوامل شهرسازی- معماری، جغرافیایی- طبیعی و اقلیمی، حقوقی و اقتصادی از عوامل تغییر دهنده شهر محسوب می‌شود.

یکی از عواملی که نقش مهم در ایستایی بافت شهری دارد، وقف است که در کیفیت و چگونگی عملکرد بازتاب‌های کالبدی، ویژگی‌های کالبدی و معماری مقیاس و اندازه فضای موقوفه نقش اساسی دارد.^{۴۸} یعنی هرچه مقیاس عناصر و عملکردهای وقفی بالاتر و بزرگ‌تر باشد، تأثیر و کارایی آن‌ها در ساختار شهرها بیشتر است.^{۴۹} از مهم‌ترین علل محافظت از اصلاح و مرمت بافت قدیمی در شهر آمل نهاد وقف است زیرا سبب شده

بخش بازار آمل دارای تراکم موقوفات بیشتری است که اغلب آن‌ها به جز چند مرکز مذهبی، دکان‌ها می‌باشد. شایان ذکر است که هر یک از این مراکز مذهبی موقوفات بسیاری دارد که ذکر شد. اعتقادات مذهبی قشری از مردم، یکی از علل کاهش اشتیاق به مقوله وقف به خصوص در محله‌های جدید و اعیان نشین است و البته در این میان مسئله امنیت را نیز نباید فراموش کرد. زیرا به مرور زمان مردم کمتر به عملکرد مستبدانه دولت توجه می‌کردند و یا شاید مالکیت آن‌ها در محله‌های جدیدتر بر پایه محکم‌تر قرار می‌گرفت که نیازی به وقف کردن املاک خود نمی‌دیدند.^{۵۰} علت اقتصادی نیز یکی دیگر از علل کاهش اشتیاق به وقف است.

تأثیر مؤسسات وقفی در حیات بازار آمل

تأثیر مطلوب:

الف) مؤسسات وقفی با مدیریت خوب؛ نقشی مثبت در رونق

کسب و کار در بازار
ب) برقراری نوعی تعادل اقتصادی در بازار و درستی در معاملات
ج) سبب ماندگاری سنت‌ها و بافت‌های قدیمی شهرهای کهن (بازار)

تأثیر نامطلوب:

الف) تأثیر نامطلوب در نحوه اداره و ظاهر فضاها و وقفی؛ عدم رسیدگی و ناتوانی در تأمین هزینه‌های تعمیر و نگهداری آن
ب) درآمدهای پایین مکان‌های وقفی، پرداخت اجاره‌ها بر اساس میزان حق‌الاجاره‌های مصوب و ناچیز بودن آن برای نگهداری مؤسسات
ج) پراکندگی و گستردگی موقوفات با تمرکز در مناطق خاصی از شهر و دگرگونی سیمای آن

نقش اداره اوقاف آمل در رابطه با موقوفه‌های بازار آمل

در بازار آمل مساجدی چون مسجد جامع، آقا عباس، هاشمی، حاج علی کوچک (مسجد هدایت) و امام حسن عسکری علیه السلام از اهمیت و

کارشناس رسمی دادگستری با ابلاغ اداره اوقاف برآورد شده و به وسیله امور مالی اداره اوقاف وصول و به حساب موقوفه واریز می‌گردد. مدت اجاره مغازه سه سال و مسکونی‌ها پنج سال و زمین شالیزاری ده سال می‌باشد.^{۵۱}

متولیان موقوفه‌های بازار آمل، وضعیت نظارت بر موقوفه‌های بازار، ناظران، وظایف و تکالیف، نحوه اعمال نظارت و ...

برخی از واقفان که املاک خود را وقف نمودند در وقفنامه، افرادی را به نام متولی تعیین نموده‌اند که پس از گذشت سال‌ها این افراد در دادگاه مدنی خاص جهت دریافت حکم تولیت موقوفات با تنظیم دادخواستی اسناد و مدارک را مستدل می‌نمایند که پس از بررسی، حکم آن‌ها صادر می‌گردد. در این‌گونه موقوفات اگر ناظرین مشخص نداشته باشد اداره اوقاف حسب وظیفه قانونی، ناظر موقوفه و متولی می‌باشند که عملکرد

قداست بالایی برخوردار است. مؤمنان جهت حفظ و حراست و نگهداری از این مساجد متبرک، زمین‌های خود را وقف بر این مکان‌ها نمودند که اکثر این زمین‌ها به صورت تجاری و مسکونی مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت و هم‌اکنون هم در تصرف اشخاص و زیر نظر اداره اوقاف برابر مقررات و قوانین جاریه جمهوری اسلامی عمل به وقف می‌شود. از جمله این موقوفات، موقوفات مسجد جامع آمل که شامل مغازه‌های اطراف و شش‌دانگ از روستای کوسه زر (در نزدیکی محمود آباد) که بالای ۲۰۰ هکتار شالیزاری و خشکه‌زاری و خانه‌های مسکونی است و همچنین شش‌دانگ روستای چاکسرمحله است. همه این املاک، وقف مسجد جامع آمل است که درآمد آن توسط اداره اوقاف آمل وصول و بابت تعمیر، نگهداری، حقوق مؤذن، فرش و طلاب علوم دینی و... در آن مکان به مصرف می‌رسد. اجاره مغازه‌های موقوفه مسجد جامع هر سه سال توسط

متولی را زیر نظر داشته باشد اما موقوفاتی هستند که فاقد متولی اند که این موقوفات مستقیم به وسیله اداره اوقاف اداره می‌شود و درآمد برابر نظر واقف هزینه می‌گردد و پس از پایان هر سال اسناد و مدارک هزینه شده به اداره تحقیق کل استان مازندران ارسال تا نسبت به صدور مفاسد حساب همان سال اقدام شود. اگر ناظر مشاهده نماید که متولی قادر به انجام امور موقوفه تحت تولیت خویش مانند احیای موقوفه، گرفتن سند مالکیت، تنظیم اجاره‌نامه برای متصرفین، وصول عواید موقوفه و افتتاح حساب مشترک تعلق ورزد، ناظر می‌تواند با جمع‌آوری اسناد و مدارک مثبت و ارائه به مراجع قضایی نسبت به خلع ید متولی در امور موقوفه اقدام نماید که کار ناظر تقریباً همان حفظ حقوق موقوفه می‌باشد. ۵۲

نتیجه

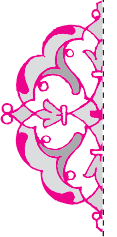
وقف از نظر اجتماعی و اقتصادی کارکرد بسیار مهمی در زندگی روزانه

دارد و نقش بسیار مؤثری در شکل‌دهی ساخت فضایی شهرهای ایران داشته است. در برخی از مناطق که پدیده وقف گسترش یافته، چهره جغرافیایی آن دگرگون شده است. با توجه به اسناد به‌دست آمده بیشترین موقوفات شهر آمل مربوط به محله یا محلات بازار است که شامل دکان، مساجد، تکایا، حمام، کاروانسرا و منازل مسکونی است. این موقوفات ارتباط مستقیمی با سیمای فیزیکی و کالبدی شهر آمل دارد و در میان محله‌های بازار، گلباغ‌محله، مشایی‌محله و کاردگر محله بیشترین موقوفات تجاری را شامل می‌شود. تعداد بسیاری از دکان‌ها، باغ‌ها، املاک و مراتع به عنوان پشتوانه اقتصادی بسیاری از نیازهای اجتماعی شهر را تأمین می‌کند. نهاد وقف یکی از عوامل مهم در برپایی شهر آمل بعد از آتش‌سوزی ۱۳۳۵ قمری است که در تداوم نهادها و تأسیسات دینی و اقتصادی آمل به ویژه بازار آن نقش بسزایی داشته است.

پیشنهاد و راه حل‌ها

۱. استفاده بهینه از درآمد موقوفات مربوط به بازار آمل، در کارایی هر چه بیشتر مؤسسات تجاری، اجتماعی و فرهنگی آن.
۲. اختصاص مبلغی برای نگهداری و بازسازی موقوفات، داشتن مدیر اجرایی خوب در به مصرف رساندن صحیح موقوفه‌ها و نظارت بر کار ناظران.
۳. عدم تغییر زود به زود ریاست در اداره اوقاف شهرستان آمل، بومی بودن، می‌تواند به عنوان یکی از شاخصه‌های انتخاب رییس در اداره اوقاف آمل محسوب شود تا شناخت کافی به مناطق وقفی داشته باشد.
۴. همکاری اداره اوقاف منطقه با رقبه‌های مذهبی بازار و محدوده آن در به مصرف رساندن موقوفه‌های آن.
۵. یکپارچه‌سازی دریافت حقوق وقف بر اساس میزان و معیار مشخص، احیای موقوفات؛ چون در

گذشته نسبت به وصول عواید وقف به صورت سلیقه‌ای عمل می‌شد و میزان و معیار خاصی نداشت پس از گذشت سال‌ها متأسفانه همان تفکر در بین متصرفان زمین‌های موقوفه رواج دارد. در زمان پرداخت اجاره موقوفات همچنان با اکراه حقوق وقف را پرداخت می‌کنند. به همین دلیل برای حل این مسئله پیشنهاد می‌شود که در رسانه‌های گروهی چون صدا و سیما، نشریات محلی و سراسری در خصوص اهمیت وقف و پرداخت حقوق موقوفات و تشویق و ترغیب مسئولان امر در یکپارچه‌سازی دریافت حقوق وقف بر اساس معیار مشخص اقدام گردد تا نسبت به احیای موقوفات و همچنین روشن شدن این مسئله در بین متصرفان زمین‌های موقوفه در زمان پرداخت حقوق وقف- با میل و رغبت خود پرداخت نمایند- عمل گردد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. استاد تاریخ ایران دوره اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 ۲. کارشناس ارشد ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی
 ۳. نقش بازار در قیام ۱۵ خرداد، ص ۲۰
 ۴. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۱۰۰
 ۵. فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره ۱، ص ۲۸
 ۶. همان، شماره ۳، ص ۸۰
 ۷. همان، شماره ۱، ص ۳۲
 ۸. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۹۵
 ۹. همان، شماره ۱۹-۲۰، ص ۳۷
 ۱۰. همان، شماره ۵۵، صص ۵۹-۶۰
 ۱۱. شهرهای ایران، ج ۴، ص ۹۶
 ۱۲. تاریخ طبرستان، صص ۸۰-۸۱
 ۱۳. بازار آمل، صص ۴۹-۵۰
 ۱۴. بیشترین دکان وقفی شهر آمل در بازار آن واقع شده است. بر اساس اسناد به دست آمده، مالکیت ۹۱ دکان بازار وقف است. (وقفنامه)
 ۱۵. قدیمی‌ترین مسجد وقفی بازار آمل، مسجد-مدرسه آقا عباس است که تاریخ وقف آن به ۱۱۴۴ قمری است (وقفنامه) و تکیه مشایی، مهم‌ترین عنصر وقفی در مرکز شهر آمل در مجاورت مسجد و مدرسه
- جامع آن قرار دارد (وقفنامه). برخی از منازل مسکونی واقع در محله یا محلات بازار یعنی مشایی محله و پایین بازار و محله محدوده بازار - چاکسرمحله (رودگرمحله) - با مالکیت وقف است (وقفنامه). بسیاری از مراتع نیز توسط طوایف مختلف به خصوص طایفه مشایی وقف مسجد جامع شد (نصرت‌الله شهره، عمده‌فروش).
۱۶. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۷-۴۸، صص ۱۴-۱۵
 ۱۷. همان، شماره ۵۵، ص ۶
 ۱۸. همان، صص ۷-۹
 ۱۹. همان، شماره ۲۷، ص ۵۰
 ۲۰. جعفری، طلبه
 ۲۱. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۸، ص ۵۰
 ۲۲. محمدرضا قلی‌پور، کیف‌فروش
 ۲۳. جعفری، طلبه
 ۲۴. فصلنامه میراث جاویدان، شماره ۵۵، صص ۹-۱۰
 ۲۵. همان، شماره ۳۹-۴۰، ص ۳۴
 ۲۶. یکی از بازاریان قدیم آمل می‌گوید: «سه دانگ این مغازه [اطلس] وقف مسجد جامع است. سه دانگ دیگر وقف مسجد امیری است. در ییلاق امیری که به آنان دینان می‌گویند. صاحب وقفی‌ها مشخصند و نوه‌ها

۴۵. همان، صص ۱۷۰-۱۷۱
۴۶. در خصوص پرداخت اجاره دکان‌های آن، یکی از بازاریان می‌گوید: «... قبل از این که اداره اوقاف تصرف بکند پول وقف را به نماینده واقف آقای فرومند می‌دادیم.» (عبدالاحد مسائلی، زرگر)
۴۷. باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۹۰
۴۸. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۹۷
۴۹. همان، صص ۱۱۵-۱۱۸
۵۰. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴، ص ۱۳
۵۱. جلالی، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل
۵۲. همان
- و وارثانشان هستند. ۵۰ درصد از مالکیت مغازه‌های بازار وقفی است. ۵۰ درصد از مالکیت آن شخصی است (سید عبدالله مرتضوی مقدم، بزاز).
۲۷. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۷۲
۲۸. همان، ص ۷۳
۲۹. وقف در ایران، ص ۱۲۸
۳۰. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۹-۴۰، صص ۹-۱۰
۳۱. همان، شماره ۳۰، ص ۹۵
۳۲. همان، شماره ۷، ص ۱۰۴
۳۳. همان، شماره ۳۰، ص ۷۵
۳۴. همان، شماره ۱۹-۲۰، صص ۳۶-۳۷
۳۵. همان، شماره ۴۲-۴۴، ص ۳۵
۳۶. همان، شماره ۴، ص ۹
۳۷. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، ص ۱۶۲
۳۸. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۲-۴۴، صص ۳۴-۳۵
۳۹. همان، شماره ۱۰، صص ۵۲-۵۳
۴۰. احمد سلیمانی سلیمانی، آهنگر
۴۱. فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، ص ۱۱۳
۴۲. همان، شماره ۳۰، ص ۹۶
۴۳. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، صص ۱۶۷-۱۷۰
۴۴. همان، ص ۱۷۲

منابع:

کتاب

۱. تاریخ طبرستان، ابن اسفندیار کاتب، بهاءالدین محمد بن حسن؛ به تصحیح عباس اقبال و محمد رضانی، تهران، پدیده خاور، ۱۳۶۶.
۲. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، اشرف السادات باقری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶.
۳. نقش بازار در قیام ۱۵ خرداد، رحیم روحبخش، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱.
۴. باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی، محمد منصور فلامکی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۶.
۵. شهرهای ایران، محمدیوسف کیانی، ج ۴، صحاف، بی‌تا.
۶. وقف در ایران، مینودخت مصطفوی رجالی، ۱۳۵۱.

مراکز آرشیوی

۱. اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل؛ ۲۴ وقفنامه (وقفنامه مسجد- مدرسه جامع آمل، آرشیو ۲۵۵، مسجد- مدرسه آقا عباس، آرشیو ۲۲۰/۲، تکیه مشایی، آرشیو ۲۵۵ و...).

مقاله

۱. موقوفات تهران و تحول شهر ۱۲۶۹-۱۳۲۰، منصوره (نظام مافی) اتحادیه، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال هفتم، شماره ۴، ۱۳۷۸.
۲. نقش وقف در بهبود اوضاع اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، سید جواد امام‌جمعه‌زاده، فصلنامه میراث جاویدان، سال هشتم، شماره ۳۰، ۱۳۷۹.
۳. ربع رشیدی، مجتمع بزرگ وقفی، علمی و آموزشی در تبریز، سید حسین امیدانی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال هفتم، شماره ۲۷، ۱۳۷۸.
۴. موقوفات دینی و شرف اسلامی، اکارت اهلرس، ترجمه مصطفی مؤمنی و محمدحسن ضیاتوانا، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۱۰، ۱۳۷۴.
۵. نقش وقف در آبادی شهرها، اشرف‌السادات باقری، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ۱۳۸۵.
۶. وقف و نقش آن در توسعه اقتصادی و اجتماعی، صادق بختیاری، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دهم، شماره ۳۹-۴۰، ۱۳۸۱.
۷. راه‌های ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه، سید مهدی بزرگی، فصلنامه وقف میراث جاویدان،

- سال هشتم، شماره ۳۰، ۱۳۷۹.
۸. چهار مدرسه موقوفه از دوره تیموریان و صفویان، محمود پسندیده، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دوازدهم، شماره ۴۷-۴۸، ۱۳۸۳.
۹. اوقاف در تاریخ و آثار آن در اقتصاد نوین اسلامی، مراد چیزاکیچا، ترجمه سید علی کسایی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۴۲-۴۴، ۱۳۸۲.
۱۰. سهم موقوفات در ساختار فرهنگی کشور، محمدعلی خسروی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال چهاردهم، شماره ۵۵، ۱۳۸۵.
۱۱. تاریخچه وقف کتاب در اسلام، علی رفیعی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دوم، شماره ۷، ۱۳۷۳.
۱۲. روند مطالعات شهری و جایگاه جغرافیای شهری در ایران، محمدتقی رهنمای، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۳، شماره ۳، ۱۳۶۷.
۱۳. پراکندگی جغرافیایی موقوفات و آثار اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی آن در اصفهان، سیروس شفقی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۱۹-۲۰، ۱۳۷۶.
۱۴. عناصر بازار اصفهان و موقوفات آن، سیروس شفقی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دهم، شماره ۳۸، ۱۳۸۱.
۱۵. تحلیل فضایی کالبدی بازار اصفهان،
- سیروس شفقی، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال شانزدهم، شماره ۱، ۱۳۸۰.
۱۶. توسعه وقف و ماهیت حقوقی آن، احدقلی زاده، فصلنامه وقف میراث جاویدان، سال دهم، شماره ۳۹-۴۰، ۱۳۸۱.
۱۷. تحلیل نقش متقابل وقف و شهرسازی، برنامه ریزی فضایی-کالبدی، راهبردی جدید در توسعه و بهره‌وری بهینه موقوفات، محمود محمدی، فصلنامه وقف میراث جاویدان، شماره ۳۰، سال هشتم، ۱۳۷۹.

رساله

۱. بازار آمل، معصومه یدالله پور، کارشناسی ارشد، بنیاد ایران شناسی - دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۸.

مصاحبه

۱. احمد سلیمانی، آهنگر، مکان مصاحبه: راسته نمدملان یا بازار هاشمی، مغازه وسایل و لوازم کشاورزی احمد سلیمانی، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۷/۲۲، روز مصاحبه: دوشنبه، ساعت مصاحبه: ۳/۵-۵ عصر
۲. جعفری، طلبه، مکان مصاحبه: مسجد جامع، روز مصاحبه: ۱۳۸۸/۴/۳۰

۳. جلالی، مسئول امور دینی - اجارات، اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل، روز مصاحبه: ۱۳۸۸/۴/۵

۴. سید عبدالله مرتضوی مقدم، بزاز، مکان مصاحبه: بازار چهارسو، فروشگاه اطلس، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۷/۲۱، روز مصاحبه: یکشنبه، ساعت مصاحبه: ۹/۵ - ۱۲/۵ بعد از ظهر

۵. عبدالاحد مسائلی، زرگر، مکان مصاحبه: بازار نوراسته، زرگری مسائلی، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۷/۲۸، روز مصاحبه: یکشنبه، ساعت مصاحبه: ۱۲/۵ - ۱/۵ بعد از ظهر

۶. محمدرضا قلی پور، کیف فروش، مکان مصاحبه: قصر کیف، بازار جنب تکیه امیری، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۷/۲۲، ساعت مصاحبه: ۱۱/۵ - ۱/۵ بعد از ظهر

۷. نصرت الله شهره، خواروبار فروش و لوازم شکار فروش سابق در تیمچه، مکان مصاحبه: خیابان مهدیه، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۱۰/۱۹، روز مصاحبه: یکشنبه، ساعت مصاحبه: ۱۱ - ۱۲/۵ بعد از ظهر